

II. Rákóczy György szász-fenesi csatája,

megsebesülésének és halálának körülményei.

(Második és befejező közlemény.)

3. A terep s a két hadseregnek elhelyezkedése.

A Kolozsvártól nyugati irányban Gyalu felé vezető út mentében, a monostori magaslatok elhagyásával egy körülbelül 10 kilométer hosszú s $1\frac{1}{2}$ —2 kilométer széles s csaknem mindegyütt sík felületű völgy tárul az utas elé. Az egész völgyet az útvonal közepén szeli át; mindkét szélén pedig az utvonallal párhuzamosan egy-egy középmagaságú hegyláncolat húzódik. A völgynek hosszúsági végpontjait keletről a monostori magaslatok, nyugatról az u. n. Várhegység képezik. Középső részén, Monostortól és Gyalutól csaknem egyenlő távolságra az útvonal hosszában Szász-Fenes község terül el. Ettől délnyugati irányban egy a völgybe kissé benyúló hegy keleti tövében Szász-Lóna. Lónától északnyugati irányban Gyalu emelkedik a völgyet nyugati irányban bezáró Várhegy közelében. A völgy északi szélén áthúzódó hegylánc közvetlen közelében a Kis-Szamos sietteti sekélyes vizesítéshez hasonló folyását s nagyobb kanyarodást a hegylánc tövétől a síkság felé csak egy helyen: Szász-Fenes alatt tesz. Megemlíthetünk továbbá a terepen egy, mostani állapotában ugyan jelentéktelennek látszó, de az ütközet alkalmával méltán történeti nevezetességüvé vált kiesiny csatornaszerű patakocskát, mely Szász-Lóna felől előbb délkeleti, majd keleti irányt tartva, Szász-Fenes alatt a Szamosba szakad s mely a fenesiek állítása szerint a déli hegylánczotról lejövő vizeséseknek a Szamosba vezetésére szolgált, melyről azonban a vízfolyást — a mellette levő szántóföldek gyakori öntözgetése miatt — egy a lónai úthoz közelebb eső s azzal párhuzamosan haladó újabb csatornába vezették s mai kinézésében már csak egy kiszáradt mély és széles árokhoz hasonló.

Az ekként körvonalozott terep keleti részében, Szász-Fenes közvetlen közelében, kelet-nyugati arezvonallal, a következő csatarendbe állította hadseregét a török vezér:¹

A gyalogságot két szárnyra osztotta, a mi máskor nagyon ritka eset volt a török hadviselési rendszer mellett. Ez alkalommal a helyi viszonyok teszik azt indokolttá. A bal szárnyat ugyanis a déli hegyláncz tövébe állítá, hogy ott felvonúlva, Szász-Lóna megkerülésével, az ellenséget hátúlról való támadással szorítsa Szász-Fenes felé; a jobb szárnyat pedig Szász-Fenes északi oldalába, a Kis-Szamos mellé, hogy a bal szárny által Fenes felé szorítandó ellenfelet oldalról is támadhassa. A lovasságot, melyet alig volt képes a völgy befogadni, annak közepén két részre, illetve két oszlopba osztotta. Egyik részt, élén Husszain pasával, az ellenséggel szembe előre küldötte; másikat, mintegy tartalék gyanánt, hátrább, saját vezérlete alá rendelte. Maga a vezér saját testőrségi csapatával, a bihar-, kraszna- és közép-szoldnokbeli magyar csapatokkal közepén maradt, hogy részint a lovassággal, részint a gyalogság mindkét szárnyával érintkezhessék. A podgyász-szállító és élelmező csapatokat a tábor, illetve a völgy Monostor felé eső leghátsó részében helyezte el.

Rákóczy számra nézve jóval kisebb, mintegy 6 ezer főre rugó seregét nyugat-keleti arezvonallal, a törökkel átellenben, a Gyalu és Szász-Lóna közötti térségen, több csoportban, következőleg rendezte: A török jobb szárnyal átellenes bal szárnyra, a Kis-Szamos mellé, 10 zászlóaljából álló veterán magyar harcosait állítá, Kovács Gergely kipróbált vitézségű kapitánya vezérlete alatt. Ezekből jobbra, külön csoportban, a esíki és gyergyai székelyeket. A jobb szárny homlok-vonalába a márosi és udvarhelyszéki székelyeket. A két szárny közé, egy dombra, a tűzérseget 8 ágyúval. Ezek egyik oldalára zsoldos lovasait, másikkra a esürüllyei oláh pap legénységét. A gyalogságot, ellentétben a török csatarendjével, a két szárny közé, a völgy középső részére helyezé. Segédesapatokként a két szárny és a gyalogság után egyfelől a váradi második segélyesapatot, másfelől az erdélyi megyei- és szász nemességet rendelé. Maga ónodi test-

¹ A csatarend elhelyezés s a csata lefolyásának körülményeit részletesen leírja Kraus „Siebenbürgische Chronik“ és Bethlen János idézett művében.

őrségével a gyalogság és a segédesapatok közt foglalt helyet. Végül, hogy a török előtt haderejének a valódinál nagyobb létszámát mutassa, a segédesapatok után az élelmezőket és málhásokat is csatarendbe állította.

4. A csata lefolyása.

Május 22-ikén, szombaton, volt a döntő ütközet nagy napja. Kora reggel dobpergések és trombita-harsonák között adta meg mindkét fél a harezi jelt. Az első támadást Husszain pasa intézte, midőn az ellenfelek közt levő s a terep leírása alkalmával említett patakon lovasaival áttörni igyekezett. A támadást azonban Kovács Gergely vitézei, a esiki és gyergyai székelyekkel együtt, mihamar meghíusították. Erre a völgy közepén levő harezosok, „Jézus“ és „Allah“ kiáltások között, kölesönösen előre nyomultak, de a közöttük levő patak miatt kéztusára nem kelhettek. E gátló körülmény miatt a török lovasság egy része Lóna alá kerülve, Rákóczy jobb szárnyának azt a hátúlsó részét, melyben a csürüllyei oláh pap legényei s a fejedelem zsoldos lovasai voltak, hátúlról bekerítette. Ezt látva a hátterben levő málhások és élelmezők, azonnal futásnak indultak Kapus felé s futásuk csak növelte a török harezi ösztönét. A csürüllyei pap, oláhjaival együtt, csakhamar elveszett s már a homlok-vonalban levő székelység is nehezen tartotta magát. De midőn Rákóczy a koplyások és megyebeliek közül két csapatot küldött segítségökre, a török bal szárnyát már már visszaszorították. Most azonban a török is újabb erősítést adott e szárnyának s a székelyek, a túlnyomó erővel szemben meg nem állhatván, futásnak indultak a Lóna-patak völgyén a hegyek felé. Rákóczy, a mint ezt észrevette, gyorsan előre vágta lovával, hogy a futamodó székelyeket visszatartóztassa. E törekvés azonban mihamar végzetessé vált a fejedelemre, mert rohama közben egy török lovas csapat közé került. Rákóczy tőle kitelhető hősi elszántsággal igyekezett, hogy a törökök közül önmagát kivágja, sőt nehányat közülök el is ejtett, de menekvés közben, a Lóna-patakon való átugratása alkalmával, sisakja leesett s fedetlen maradt fején s teste egyéb részén négy súlyos sebet kapott. Épen a megsebesülés pillanataiban érkezett segítségére ónodi testőrsége, kik aztán nagy nehezen s kemény tusák közben kiszabadították urukat az ellenség öldöklő csapásai alól. Látva környezetét, hogy

sebei veszélyesek, sőt, hogy már szédülni kezd, kivezették a csata színhelyéről s szekérre helyezve, megindultak vele, kivánságához képest, a Körös völgyén Várad felé. Ezalatt a székelység elfutott s a sereg jobb szárnya teljesen megsemmisült.

Rákóczy megsebesülésével, serege jobb szárnyának szétszórásával, a csata sorsa tulajdonképp el volt döntve, mert a mi ezután történt, az már nem annyira harez, mint inkább a túlnyomó erő öldöklése volt. A török ugyanis Rákóczy jobb szárnyának megsemmisítése után összes haderejét s ezek között Boldvai Márton három megyebeli magyar csapatát is, Rákóczynak középen levő gyalogsága s bal szárnya ellen fordítva, őket három oldalról bekerítik s a Kis-Szamos és a mellette levő meredek hegyoldalba szorítják. Kovács Gergely, övéi nagy részével együtt, elveszett. A váradiak közül is csak kevesen menekülhettek el, a meredek hegyeken át, Szueság, M.-Nádas és M.-Gorbó felé. A gyalogságot csaknem egy lábíg eltiporta a nagyszámú török lovasság. Mintegy háromezeren vesztek el s letek, levágott fejüktől megfósztottan, sírágukat ama 3 domb alatt, mely a Gyaluba vezető országút jobb oldalán, Lónától északnyugati irányban emelkedik az átellenes hegyláncz tövében. A fejedelem sátora, 8 ágúja, lövő szerei s hadi jelvényei mind török kézre kerültek.

Ily gyászos véget ért Rákóczira és hadseregére nézve az erők egyenlőtlensége mellett vívott döntő ütközet!

Hogy azonban a török vezérnek sejtelve sem volt Rákóczy megsebesüléséről és Váradra szállításáról, bizonyítja az, hogy semmi intézkedést nem tett elfogatására, sőt serege megfutamadott részét sem üldözte tovább Gyalunál.

A kivívott győzelem után ugyanis a törökök, rendes szokásuk szerint, zsákmányoláshoz és halottaik eltemetéséhez s ezekkel kapcsolatban az elesett keresztyén fejeknek összeszedéséhez és nyúztatásához fogtak.

Maga a vezér többrendbeli levelet ír a kolozsvári bírákhoz s parancsolja, hogy élelmi szereket, a foglyok megkötözésére köteleket, a keresztyén fejek nyúzására késeket, az ágúkj szállítására igavonó jószágokat küldjenek azonnal táborába.¹ Majd azon kijelentéssel, hogy

¹ Török-magyarkori emlékek. V. 464—69. 1.

mivel a kolozsváriak Rákóczyval tartottak s az ő követeit annak kiszolgáltatták: a városra 60 ezer tallér sereget ró; két bíróját s nyolcz tanácsosát vasra vereti. Így seregzolta Kolozsvárt és környékét mindaddig, míg a csata színhelyéről, az ottani „dögleletes levegő miatt“, el nem vonúlt táborával Bonezhidához. Itt a Szebenből kirendelt Baresayval egyesülve, megkezdették Erdély rendszeres hódoltatását.

Ezalatt Rákóczy Váradon feküdt súlyos sebeiben. De azért még mindig nem tartotta ügyét végkép elveszettnek. Istenbe vetett erős hitével bízott életben maradásához s egyszersmind ahhoz, hogy egy újabb küzdelem alkalmával ügyét kedvezőbb irányba terelheti. Ezt bizonyítja az a levele, melyben május 23-án, a megsebesülését követő napon, Élesdről így ír a székelyekhez: „Az seregeknek Istene maga titkos rendelése szerint igazgatván a harcoknak kimenetelit, nem kételkedünk, hogy ez tegnapi ügyünknek nem kedvezésével is ő felsége az maga dicsőségét magasztalta, úgy, hogy annál tettezetesebb legyen jövendő velünk s Kegyelmetekkel való irgalmas jó tette. Kegyelmetek édes hazájához való igaz szeretetének, hozzánk való hűségének tegnap dícsiretes jelét adá, mi is vérünk ontásával s sebeinkkel peesételtük meg Kegyelmetekhez és az szegény ország megmaradásához való szeretetünket, melyet remélnünk *boldogabb successussal rövid nap alatt megmutathatunk*. Isten a sebekből felgyógyítván, nem késünk Kegyelmetek megmaradására gondviselésünket terjeszteni, intvén kegyelmesen Kegyelmeteket: nekünk tartozó kötelességének s hűségének útjáról el ne tántorodjék, mostan szerzett keresztyéni híreket, neveket ellenkező cselekedetekkel be ne árnyékozza“.¹

Reménye azonban mihamar meghiusúlt. Váradra való megérkezése után ugyanis állapota mind válságosabbra fordúlt. A sebláz mindjobban emésztette életerejét, mígnem június 6—7-re virradó éjjel Munkácsról hozzáérkezett neje és fia jelenlétében kilehelte lelkét. Holttestét rövid egyházi szertartás után előbb Ecsedbe, innen a család ősi fészkebe, Sárospatakra szállították s ott a következő 1661-ik év ápril 24-én örök nyugalomra helyezték.

¹ Szádeczky Lajos: Székely Oklevéltár, VI. 27—8 l.

5. Rákóczy halálának napja; megsebesülésének színhelye.

Rákóczy haláláról lévén szó, nem lesz érdektelen reá mutatnunk ama többrendbeli eltérésekre, mik a fejedelem halála napjának meghatározását illetőleg történetíróink és épen a Rákóczyval egykorúak között is észlelhetők.

Ez eltérő dátumok kérdésével foglalkozik Révész Kálmán a Századok 1899-iki évfolyamának IX. ik füzetében (838—42. l.), hol Thornai P. István tiszántúli ref. püspök egykorú följegyzése alapján a május 27., június 6., 7., 8. és 9-iki dátumokat még egygyel: június 5-ikévei szaporítja. Majd, az egyes adatok összevetése után, arra a következtetésre jut, hogy „még ma sem tudhatjuk feltétlen bizonyossággal, hogy II. Rákóczy György június 5-ről 6-ra, vagy pedig 6-ról 7-re virradólag fejezte-e be földi életét“?

Az egykorú feljegyzések egybevetése után kétségtelen, hogy Rákóczi halála idejének meghatározásául az 5 vagy 6 eltérő dátum közül csak kettő jöhet komolyan számítás alá: egyik a június 5-ről 6-ra, másik a 6-ról 7-re virradó éjszaka. Az a kérdés tehát, hogy a kettő közül melyikre vonatkozólag állnak nyomósabb érvek, meggyőzőbb adatok rendelkezésünkre?

Révész Kálmán az 5-ről 6-ra virradó éjszakai dátum valószínűségét, illetve a Thornai-féle feljegyzés bitelességét először is ezzel indokolja: „Thornai István püspök ez időben Debreczenben élt, a Szeidi-járás kínzásait és zsarolásait maga is átszenvedte; II. Rákóczy György halálos végküzdelmét oly közvetlenséggel és részletességgel írja le, hogy már ennél fogva is nagy figyelmet és hitelt érdemel. A fejedelem halála napját nem is egy, de három ízben június 5-ére teszi, sőt az órát is pontosan megjelöli: éjjeli 11 és 12 óra között. Azt kell hinnünk, hogy vagy személyesen ott volt a haldokló fejedelem mellett, — a mi, tekintve II. Rákóczy György nagy vallásos buzgóságát, épen nem lehetetlen — vagy pedig oly egyén elbeszélése után írt, ki az előadott eseményeknek szem- és fültanúja volt“.

Azt nem tudjuk, hogy vajjon jelen volt-e Thornai a fejedelem halálos ágyánál; azt azonban tudjuk, hogy Báthory Zsófia tényleg ott volt és temetési meghívóiban férje halálának idejét június 7-re, s nem is 11 és 12 óra közé, hanem éjfél után 1 órára teszi.¹ Így

¹ Történelmi Tár 1893. 504. l. Ugyanott 1901. 322. l.

a csak feltételezett szemtanúénál a valóban ott létező feleség adatainak bizonyára nagyobb hitelességet tulajdoníthatunk.

Azt mondja továbbá Révész Kálmán, hogy „Budai Ézsaiás szerint Lorántfy Zsuzsánna hét hetekkel előzte vala meg fia halálát. Lorántfy Zsuzsánna április 18-án, vasárnap halt meg; fiának halála, Thornai szerint, épen hét hétre, június 5-én éjjel, 6 ikára virradólag történt“.

A midőn az egy századdal később élt Budai Ézsaiás az említett időmeghatározást adta, bizonyára csak kerek számban akart beszélni és nem vette tekintetbe az egykorú Szalárdi följegyzését,¹ ki a 7 héthez még egy napot is ad, mely esetben a Thornai-féle idő meghatározás ismét tévesnek bizonyúl s megerősítést nyer a 6--7-re virradó dátum.

Végül az Enyedi István krónikájára való hivatkozás, mely szerint „a megsebesült Rákóczi György Váradon két hetek alatt feküdt s május 23-tól június 5-ig épen két hét“, semmi pozitív bizonyítékot nem nyujthat s szintén csak általános szólam. Hisz a két hetet különböző időpontoktól számíthatjuk; május 23-tól meg épen nem, mert egyik említett levele bizonyysága szerint Rákóczy akkor még Élesden volt.² Valószínűbb tehát itt is a 24-től való számítás, mely esetben a halál ideje szintén a 6-ról 7-re virradó éjszaka.

De lássuk, hogy minő okok szólnak a június 6-ról 7-re virradó éjszakai dátum mellett?

Az egykorú Kraus, a szintén egykorú, e mellett Váradon élt és írt Szalárdi június 7-iki adatai mellett különösen feltétlen hitelességet kell tulajdonítanunk a Báthory Zsófia által aláírt temetési meghívóknak, melyek közül egyiket 1661 márczius 18-ról Szabolcsvármegyéhez, másikat hat nappal később Lobkowitz Venczel herezeghez intézett, melyekben szintén június 7-én éjfélt után 1 óra a halál ideje.

A temetési meghívókra vonatkozólag Révész Kálmán megjegyzi, hogy „azok a halál napja után több mint kilencz hónap múlva boesáttattak ki s egyáltalában nem lehetetlen, hogy az azokat fogalmazó udvari ember, vagy másoló udvari deák tévedhetett, vagy emlékezetében, vagy hallásában, különösen mivel az ötödik és hetedik szók betűi, sőt hangjai is igen közel állanak egymáshoz“.

¹ Síralmas Krónika 512. l.

² Szádeczky Lajos: Székely Oklevéltár VI. 227--8. l.

Igaz, hogy a kérdéses meghívók több mint kilencz hónap múlva bocsáttattak ki a halál után, azt azonban egy hitestársról feltételeznünk nem lehet, hogy kilencz hónap múlva pontosan ne emlékeznek férje halálának napjára és órájára. A fogalmazó udvari ember emlékezetbeli tévedését kizárja egyrészt az a körülmény, hogy az özvegy a meghívókat sajátkezűleg írta alá; másrészt az is, hogy azok közül egyik márczius 18-ról, másik 24-ről van keltezve, így, ha talán még az elsőbe tévedés csúszott volna be, az a másikban bizonyára kijavítottatott volna. A hallásbeli távedést kizárja az említett két meghívónak különböző nyelve. Igaz, hogy a Szabolesmegyéhez intézett magyar nyelvűben az *ötödik* és *hetedik* szók betűi és hangjai közel állanak egymáshoz és ha talán ebben feltehető is a hallásbeli tévedés, de a hat nappal később Lobkowitz herceghez intézett latin szövegűnek *septima* és *quinta* szavainál bizonyára nem.

A temetési meghívók hitelességét bizonyítja az is, hogy Czeglédi István kassai ref. lelkész a fejedelem ravatala felett Sárospatakon elmondott halotti beszédének czímlapján szintén junius 7-re teszi a fejedelem halála napját, mit bizonyára csak hiteles értesülés alapján tehetett.

Egyébiránt a számításba jöhető két eltérő dátum létrejövetele leginkább annak tulajdonítható, hogy Rákóczy éjjel tájban, tehát oly időponton halt meg, melyről, tetszés szerint, némelyek 6-ikát, mások 7-ikét vettek. Pedig a temetési meghívó világosan mondja: „*junius 7-én éjjel 1 órákor*“; vagy a latin szövegű: „*septima junii, prima hora matutina*“ azaz: *junius hetedikének az első órájában*. Csakis ennek az egyszerű dolognak méltó figyelembe nem vételével jöhetett létre a történetíróink egy részénél olvasható, e mellett a fejedelem temetési alkalmára készített s a múlt század végéig a sárospataki templomban őrzött zászlón a junius 6-iki dátum, mely tehát az említett értelemben tulajdonképp nem egyéb a junius 6-ról 7-re virradó éjszakai dátumnál.

Ugyanezen datum hitelessége mellett szól az említettekén kívül még két egykorú naplójegyzet is, egyik a Pálóczi Horváth Györgyé (II.),¹ másik a Hidvégi Nemes Jánosé.²

¹ Mon. Hung. Hist. XXXI. 218.

² Történelmi Tár 1902. évf. 2. füz. 258. l.

A fentebbiek alapján tehát eldöntöttnek tekinthetjük azt, hogy *II. Rákóczy György halálának ideje a június 6-ról 7-re virradó éjszaka éjjél utáni 1 órájára tehető.*

Rákóczy halála idejének kérdése mellett nem kevésbé fontos az *ő megsebesülése színhelyének kérdése.*

A Kolozsvár - gyalui útvonal mentén, Gyalu felé haladtunk alkalmával jobb oldalon emelkedő monostori magaslatok végsőjén, az út közvetlen közelében, egy emlék-oszlop áll a következő felírással: „Itt sebesült meg II-ik Rákóczy György 1660 május 20-án, a törökök ellen vívott csatában“.

A terep tűzetes megvizsgálása, — az egykorúaknak a csatarend elhelyezése és a csata lefolyásáról nyújtott részletes tudósításai után határozottan kétségbe kell vonnunk, hogy az említett oszlop az általa jelezni kívánt eseménynek valódi történeti hűséggel bíró representansa lenne.

Már maga a rajta levő felírás sem felel meg a valóságnak, a mennyiben a csata, illetve a megsebesülés napját ellentétben az egykorúak egybehangzó tudósításaival, két nappal korábbi időre teszi.

Ha e külső ok mellett a belső okokat vizsgáljuk, ezek is állításunkat erősítik.

Bethlen János, Kraus, Szalárdi s az ütközet alkalmával jelen volt Horvát Kozma egyhangúlag azt írják, hogy a csata színhelye Szász-Fenes és Szász-Lóna közötti térség volt. E térségtől az emlék-oszlop helyisége mintegy 5 kilométer távolságra és épen a török tábor hátterébe esvén: tény, hogy Rákóczy ezen a helyen az összeütközés alkalmával meg nem fordúlhatott s így ott meg sem sebesülhetett.

Hol történt tehát a sebesülés?

Világosan mondja Szalárdi, hogy midőn Rákóczy a megfutamodó Székelység elé igyekezett: „a mely patak Oláh-Fenesről a völgyből kijőne“, annak áránál érte utól szerenesétlen végzete.

Lássuk tehát, hogy Szalárdinak ez adata mennyiben egyeztethető össze a csata lefolyásának körülményeivel?

Az egykorúak valamennyien azt mondják, hogy az ellenfelek az ütközet kezdetén egy ideig azért nem kelhettek kéztusára, mivel egy közöttük áthúzó patak nagy mérvben megnehezítette azt. Semmi kétség, hogy a csata sorsa e patak közelében dőlt el s hogy

e patak ugyanaz, melyről Szalárdi emlékezik s melyről a terep leírása alkalmával mi is részletesebben emlékeztünk. A Rákóczi serege jobb szárnyának homlok-vonalában álló székelység ugyanis miután látta, hogy a törökök egy része háta mögé kerülve, a csűrüllyei pap oláhjait immár eltiporta, más része Szász-Fenes felől oldalról támad: épen azt a kiesiny térséget választhatta a menekülésre, melyen az említett patak Lóna alól, Fenes felé tartva, áthúzódik. Rákóczinak tehát a székelyek feltartóztatására irányult rohamában szintén ez a kis patak állt útjában; az őt annak partjánál „megkörmökező török csapat“ pedig ugyanaz lehetett, mely Fenes alól a megfutamodó székelyekre rohanása közben Rákóczival egy időben érkezett a végzetes helyre. Magát a sebesülés színhelyét egy fix-pont gyanánt kijelölnünk ma napság nem lehet; annyit azonban minden kétséget kizárólag megállapíthatunk, hogy *a patak-nak Szász-Lóna és a Kolozsvár-gyalvi útvonal közé eső részén, e résznek is inkább közepe táján történt a sebesülés.*

A mondottak alapján határozottan mondhatjuk, hogy az említett oszlop a mai helyén semmi szín alatt nem II. Rákóczy György megsebesülési színhelyének representansa. Ugyanazért tisztelettel vagyok bátor javaslatba hozni a Szakosztály előtt, hogy az emlékoszlopnak illetékes helyre való átszállíttatása, s jelzett megállapodásom értelmében, az újabb helyiség kijelölése ügyében bizottságot kiküldeni méltóztatassék.

6. Rákóczy és a történelmi kritika.

A katasztrófa, mely Rákóczy szász-fenesi csatájával bekövetkezett, valóban teljes és nemesak a fejedelemnek, hanem az általa képviselt fejedelemség ügyének is súlyos következményű katasztrófája volt. Rákóczy haláltusájában az ő fejedelmi hatalmával együtt bukott Erdély önállósága is.

E nagyjelentőségű s Erdély államiságára kétségkívül döntő fontosságú következmény nem alaptalanul hívta ki a Rákóczy személyiségének és politikai ténykedésének megítélése ügyében a szigorú történelmi kritikát. E kritikát azonban oly nyilvánulásaiban, melyek Erdély bekövetkezett romlását, önállóságának bukását egyedül Rákóczi személyes nagyravágására s „ésszerűtlen“ politikai magatartására viszik vissza: tulszigorúnak kell mondanunk.

Nagy átalakítások, nagy változások az egyes államok életében nem pusztán a koronás fők személyes művei. Közreműködnek ott mindenkor kisebb avagy nagyobb fontosságú mellékkörülmények is. Így volt az Erdélyben is.

Tagadhatatlan, hogy II-ik Rákóczy György személyes nagyra-vágyása atyjától eltérő s mérsékletet nem tartó politikája sokat ártott Erdély államiségének. Tagadhatatlan, hogy jóval nagyobb volt az ő fejedelemségének idealismusa, mint a mennyi a kis állam keretei között megférhetett. De ez magában véve a romlás oka nem lehetett, hanem igenis azzá vált a szerenesetlen körülmények és viszonyok összetalálkozása folytán.

Vizsgálva már e szerenesetlen körülményeket, úgy találjuk, hogy azokat mind Erdély, mind az anyaország akkori viszonyai bőven szolgáltatták.

Erdélynek Bethlen Gábor és I. Rákóczy György nevéhez fűződő „arany-kora“, a kis állam hatalmi ereje és gazdagsága; a számára egyszerre európai tekintélyt kölesönzött dieső missió, melyben az anyaország politikai és vallásszabadságának őrévé emelkedett; a török hatalom szemmel látható hanyatlása; az anyaország területén folyt török-német pártvillongások természetszerűleg érlelték meg az erdélyiek egy tekintélyes részében a mind nagyobb önállóságra törekvés eszméjét, melynek háttérében Erdély államiségének teljes mértékű kidomborítása, a protektorátus lerázása mellett ott lebegett a terjeszkedés eszméje is.

Ez eszmét tehát nem Rákóczy plántálta Erdély közvéleményébe, hanem épen a már megérlelődött eszme talált emberére Rákóczyban, ki annak megtestesítésétől személyes hiúsága legmerészebb álmainak beteljesedését remélte. Ez eszme hívei mellett azonban ott volt egy másik, mondhatnók conservatív párt is, mely a teljes szabadságra törökkel szemben a létező állapotok fenntartását hangoztatva, a protektorátus ellen való politikai sakkhúzásba belenyugodni sehogysen tudott s azt határozottan ellenezte. Mi természetesebb, mint-hogy a fejedelem nagyratörő terveivel, túlhajtott ambíciójának latba vetésével az új irány híveinek javára nyomta Erdély politikájának mérlegét. Így született meg a körülmények és Rákóczy személyes hiúságának összetalálkozása és együttműködése folytán a lengyelországi expedíció terve, Erdély romlásának előidéző oka és alapja.

Mert minden, a mi ezután történt s a melyek folytán Erdély önállósága elbukott, nem volt egyéb, mint ama szerenesétlen véget ért expedíció kifolyása, következménye.

Az expedíciót ugyanis nyomban követte a megtorlás. A porta Rákóczyt fejedelemségétől elmozdítja s önmaga ad Erdélynek fejedelmet, előbb Rhédey, majd Baresay személyében. Emellett az eddiginek háromszorosával kívánja megfizettetni protektorságának árát.

Rákóczy a személyiségét és fejedelemségét ért ily nagy megaláztatásba sehogysen tudott belenyugodni; és bár a porta három izben is megfosztotta fejedelemségétől, mindannyiszor vissza tudta szerezni azt.

E három izben ismétlődött trónfoglalás körülményeit kutatva azt kell mondanunk, hogy bármennyire ösztönözte is Rákóczyt annak előidézésénél a sértett hiúság, de azért bizonyára egy izben sem tudott volna érvényesülni, ha ott nem lett volna mellette az az autonom párt, mely önválasztotta fejedelmét elvégre is csak benne láthatá s ellenfelében, Baresayban pedig nem tudott és nem akart többet látni, mint egy szatrapát. A küzdelem tehát, mely Rákóczy és Baresay között a fejedelemség ügyében folyik, nemcsak személyek, hanem egyszersmind pártok küzdelme is. Ugyanazon pártok állanak itt egymással szemben, melyekről fentebb emlékeztünk, csak kissé más színezettel. Ugyanaz az autonom párt, mely az expedíció előtt függetlenségének kiszélesítésén fáradozott, most az expedíció előtti állapotok érdekében száll Rákóczy mellett sikra; ugyanaz a conservatív párt, mely előbb az expedíció tervét nem helyeselte, most Baresay oldala mellett igazolja feltétlen török-pártiságát.

Hogy az említett pártszempontok tényleg érvényesültek s a Rákóczy és Baresay közt folyt küzdelemben lényeges szerepet játszottak, az a esata előzményeiről mondottakból is kiviláglik; kiviláglik mindazon országgyűlési tudósításokból, melyek a hármasszónfoglalás körülményeivel kapcsolatban reánk maradtak. Mindazt bizonyítják ezek, hogy Rákóczy személyes politikája mellett a pártszenvédélyek is nagy mértékben siettették a katasztrófa bekövetkezését.

A pártok között különben is egyenlőtlen erővel folyt küzdelmet dülőre juttatta aztán *Lipót császár-király kormányának magatartása*.

Ha semmi egyéb nem is, de a magyarság, a magyar haza érdeke mindenesetre azt hozta volna magával, hogy Lipót magyarországi kormánya, Erdélynek zavaros viszonyai között, idejében segítségére menjen.

Hisz a töröknek az expediciót követő könnyörtelen boszúállása, Rákóczyval szemben elfoglalt s megmásíthatatlannak deklarált álláspontja, Baresay fejedelemségének mindenáron való érvényesítése alkalmával, lehetetlen volt annak a kormánynak nem látnia, hogy a porta nagyon is túllépte protectorságának addigi mértékét és hogy már oly térre lépett, mely a korábbi egységes Magyarország egyik lényeges alkotórészének szandsáksággá alakítására vezet. Nem méltán támaszkodhatott-e hát a magyar kormánynak ilyenmű belátására Rákóczy és a mellette levő autonóm párt? Nem méltán számíthattak-e arra, hogy a háború esélyeibe a magyar királyt is bevonhatják?

Bármily jogos volt azonban e feltevés és számítás, a beavatkozás tényleg elmaradt. Megakadályozta azt az imperialis politika.

Mióta a magyar királyság és „imperium“ egy és ugyanazon közjogi személy hatalmi körébe kerültek, a Rudolf idejétől eltekintve, nem volt idő, melyben a kettős méltóság viselőjének hatalmi körén belül nagyobb lett volna az ellentét a császárság általános, s a magyar királyság speciális érdekei között, mint épen Lipót idejében. Ez volt az oka annak, hogy Lipót császár-király politikájában a magyar nemzet számára speciális magyar nemzeti politika nemcsak nem érvényesült, hanem lépten-nyomon újabb és újabb elfojtási törekvésekkel találkozott.

E szerenesétlen körülményt kellő figyelemre nem méltatva szinte úgy tűnik fel a dolog, mintha Lipót magyarországi kormányában hiányoztak volna a magyar nemzeti génusz szülte államférfiak. Pedig nem hiányoztak azok. Hogy nem hiányoztak, bizonyítja a pár év múlva bekövetkezett Wesselényi-féle szövetkezés. Nem az volt tehát a baj, hogy nem voltak magyar érzelmű államférfiaink, hanem sokkal inkább az, hogy azoknak, kik olyanok voltak, nem lehetett érvényesülniök, gróf Csáky István és az idegenből importált s a császárság egyetemes jellegét szolgáló hadvezér — államférfiak mellett. Zrinyinek, Szelepesényinek, Lippaynak, sőt némi részben Wesselényinek írataiból hol nyíltan, hol a

sorok között, de kiolvasható, hogy nem idegenkedtek volna Rákóczy megsegítésétől, de náluk befolyásosabb tényezők akadályozták azt. E befolyásos tényezők közt, magyar részről különösen, nagy szerepe volt gróf Csáky István tárnokmesternek. Ha tudjuk azt, hogy e férfit, a Rákóczy ház legdühösebb ellensége volt megbizva azzal, hogy az erdélyi viszonyokról a bécsi udvarhoz intézendő hirszolgalatot közvetítse: azonnal tisztában lehetünk a felől, hogy az ő szolgálata már magában véve is sokat ártott Rákóczy és az autonom párt ügyének.

Hogy mily nagy volt Csákyban a Rákóczy ellenes gyűlölet és hogy ezen gyűlölete mily hibás meggyőződésre ragadtatta őt hazája alkotmányos szabadságát illetőleg is: a sok között legelőnkebben bizonyítja az a két levél, melyek közül egyiket Kisdi Benedek egri püspökhöz,¹ másikat sógorához gróf Rottálhoz² írta s melyekben így nyilatkozik: „Attila igen méltán flagellum Dei volt, de ő utána Rákóczy Györgyhöz hasonlóbb Attila senki sem volt“ és hogy „ő felsége (Lipót) a megnevezett gonosz embernek halálával *absolutus rex Hungariae*, kiért dicsérettessék az teljes szent háromság örökké“.

Csoda-e, ha ily körülmények között Rákóczy és az autonom párt több rendbeli segélykiáltásai a bécsi udvarban hatástalanul hangzottak el!?

Hisz a segélynyújtás magyar érdekből s a török ellen történt volna, már pedig az udvari politika épen ellenkezőleg inkább a törökbarátságot istápolta, hogy annál könnyebben intézhesse támadásait a magyar alkotmány ellen.

Hasztalan jóslgatta Zrinyi, a lánglelkű hazafi, az „uralkodó planetának“, a félholdnak végnapjait: nem akarták észrevenni a török hatalom hanyatlását! Pedig ha a Rákóczyval való egyesülés alkalmát felhasználják, bizonyára nem is valami nagy erőfeszítéssel s már ekkor elérik vala azt, mire még két évtized kudarcainak kellett a császári politikát megérlelnie. Vajjon nem jobb, nem áldásosabb lett volna-e a török uralom megbuktatásával a dynastia és a magyar nemzet egymáshoz való kedvezőbb viszonyát már most előkészíteni, mint husz év keserves huza-vonái, s oly előzmények

¹ Deák Farkas: Gróf Csáky István. 191 l.

² U. o. Nagyvárad elvesztése. 15 l.

után, mint a vasvári béke, a Wesselényi-féle szövetekezés és a Tököly-féle fölkelés?!

Igaz, hogy a beavatkozást szorgalmazó időben Lipót tanácsosai részéről alkalmas és elfogadható mentségül szolgálhatott az a körülmény, hogy a svéd-lengyel háborúban való részvétel nem engedi a törökkel kötött béke megszegését s újabb háborúba bocsátkozást. Hogy azonban a beavatkozás elmaradásának valódi oka nem annyira ebben, mint inkább a fentebb említett császári politikában rejlett, azt a következmények mihamar beigazolták.

Bár Rákóczy bukásával egyidejűleg a svéd-lengyel háború befejezést nyert s az ott foglalatосkodó császári haderő felszabadult; bár a bécsi udvarban egymást érték az aggasztó jelentések¹ a töröknek Váradot és Erdélyt illető ezélzatairól: mégis veszni engedték Váradot; veszni engedték az erdélyi autonom párt utolsó képviselőjét, Kemény Jánost is.

Mindezek arra vallanak, hogy a császári politika a magyarság érdekében tenni egyáltalán nem akart; sőt hogy az imperialismus javára önmagát feláldozni nem akaró magyar alkotmányt annál sikeresebben nyirbálhassa és hogy ebbeli törekvésében az eléje már annyi akadályt gördített kis államnak is gátat vethessen: Erdély önállóságának elkobzására a töröknek szabad kezét engedett.

Kimondhatjuk azért, hogy Erdély romlásának valódi oka nem pusztán Rákóczy egyéniségében, hanem egyszermind az akkori politikai viszonyok és körülményekben is keresendő; és hogy „Rákóczy nem annyira előidézte, mint inkább siettetete“² a katasztrófa bekövetkezését.

¹ Deák F.: Nagyvárad elvesztése. 12 - 14 l.

² Komáromy András: Br. Berényi György élete. Századok 1885. 146. l.